

РОЗДІЛ 2. КЛАСТЕРИЗАЦІЯ АПК ЯК АЛЬТЕРНАТИВНИЙ ВАРІАНТ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ

2.1. МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ АПК В ТЕРИТОРІАЛЬНІЙ ОРГАНІЗАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

*Добровольська О. В.
Халатур С. М.*

Значення АПК в територіальній організації національної економіки полягає в забезпеченні продовольчої безпеки і є важливим чинником формування системи економічної безпеки держави.

Завдяки вирішенню продовольчої проблеми досягається, насамперед, сталий соціально-економічний розвиток населення та його демографічне відтворення.

Питання місця та значення АПК в територіальній організації національної економіки завжди були актуальними і знайшли своє відображення, перш за все, у працях таких науковців, як Н.Внуков, П.Гайдуцький, С.Колотуха, Л.Мармуль, В.Осецький, П.Саблук, В.Ситник та інші. Проте комплексність галузі, глибина та складність проблем і постійно змінні умови вимагають проведення нових досліджень. Метою дослідження є визначення перспектив розвитку сільського господарства в Україні на основі аналізу поточної ситуації в галузі, як складової в територіальній організації національної економіки.

Сектор сільськогосподарського виробництва в Україні має потужний потенціал. Але головні та районні управління агропромисловим виробництвом проявляють ігнорування щодо його подальшого розвитку та запобігання занепаду.

У вітчизняній практиці існує поділ на основні види структур економіки: відтворювальна, галузева, територіальна, соціальна та зовнішньоекономічна (рис.1).

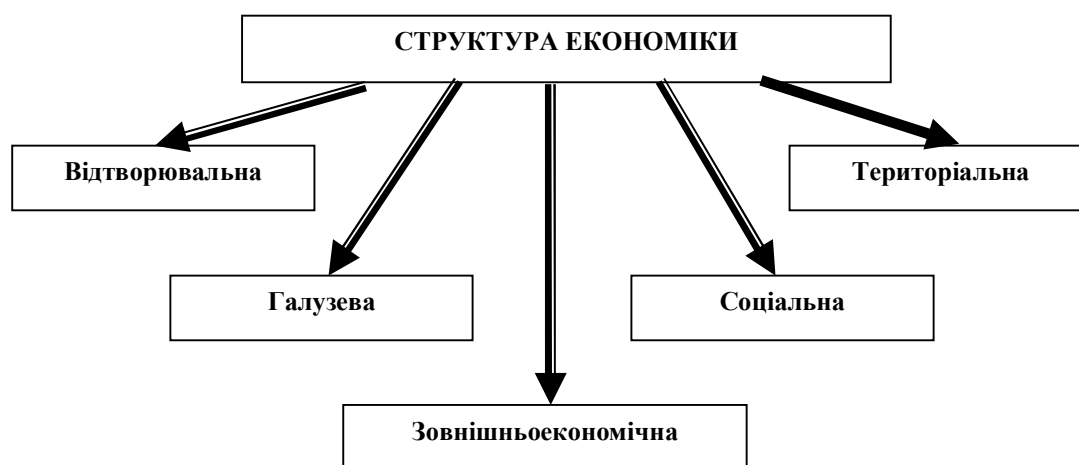

Рис. 1. Структура національної економіки

Відтворювальна структура характеризує використання ВВП на відновлення основного капіталу, споживання та нагромадження; це є співвідношення між виробничим та особистим споживанням.

Галузева структура виражає пропорції розвитку окремих галузей, підгалузей, видів діяльності, виробництв, сфер національної економіки. Так за державним класифікатором України, що використовується органами державної влади в статистиці з 1997 року, існує класифікація видів економічної діяльності (КВЕД), яка складається з шістнадцяти секцій народного господарства: сільське господарство, охорона та лісове господарство; рибне господарство; видобувна промисловість; обробна промисловість; виробництво електроенергії, газу і води; будівництво; оптова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами; послуги щодо ремонту; готелі та ресторани; фінансова діяльність; операції з нерухомістю,

здавання у найм і послуги юридичним особам; державне управління; освіта; охорона здоров'я і соціальна допомога; колективні, суспільні та особисті послуги; послуги домашньої прислуги; екстериторіальна діяльність.

Структуру економіки України наводять і у вигляді міжгалузевих народногосподарських комплексів - єдиних господарських систем, які складаються з групи взаємопов'язаних галузей і покликані забезпечити потребу національної економіки у певному виді кінцевої продукції (послуг). Кожен комплекс має низку спеціалізованих галузей, технологічно, економічно й організаційно пов'язаних між собою (АПК, ВПК, хіміко-лісовий, паливно-енергетичний, металургійний, соціальний тощо). В економічній літературі існує також так званий поділ національної економіки на сектори: первинний - добувні галузі, вторинний - обробні, третинний - сфера послуг [1].

В межах галузевої структури відокремлюють таку категорію, як інфраструктура - під нею розуміють сукупність видів діяльності, що забезпечують ефективне функціонування об'єктів ринкової економіки та їх єдність у визначеному реальному ринковому просторі. На різних рівнях управління національним господарством відокремлюють відповідні рівні інфраструктури: інфраструктура економіки, інфраструктура товарного ринку, інфраструктура підприємства. Інфраструктура національної економіки є сукупністю галузей і підгалузей народного господарства, які надають виробничі послуги матеріальному виробництву, забезпечують економічний обіг у народному господарстві, виробляють послуги та духовні блага для населення, створюють умови для охорони та відтворення навколишнього середовища. Це є матеріальні умови для обслуговування галузей виробничої спеціалізації, галузей невиробничої спеціалізації та населення, тому вона може виступати і як галузь, і як підгалузь, і навіть як окремий вид виробництва.

Інфраструктура економіки - це відокремлені, по відношенню до головних структуробудівних галузей народного господарства (промисловість, сільське господарство, будівництво, невиробнича сфера, ВПК) галузі, діяльність яких головним чином полягає у наданні послуг, а не у виробництві продукції та її матеріально-речовому складі.

Склад інфраструктурного блоку національної економіки наступний: виробнича інфраструктура (транспорт, електроенергетика, зв'язок, постачання та збут товарів); соціально-побутова (освіта, охорона здоров'я, мистецтво, житлово-побутові заходи); інституціональна (управління народним господарством); інституційна (законодавство); екологічна (охорона та відтворення навколишнього середовища). Під ринковою інфраструктурою (або інфраструктурою товарного ринку) розуміється сукупність видів діяльності, які забезпечують ефективне функціонування об'єктів ринкової економіки та їх єдність у визначеному реальному ринковому просторі.

Основні елементи інфраструктури сучасного ринку є такими: біржі (товарні, сировинні, фондові, валютні), їх організаційно оформлене посередництво; аукціони, ярмарки та інші форми організаційного небіржового посередництва; кредитна система та комерційні банки; емісійна система та емісійні банки; система регулювання зайнятості населення та центри державного і недержавного сприяння зайнятості (біржі праці); інформаційні технології та засоби ділової комунікації; податкова система і податкова інспекція; система страхування комерційного господарського ризику і страхові компанії; спеціальні рекламні агентства, інформаційні центри і агентства засобів масової інформації; торговельні палати, торгові доми, інші громадські, добровільні і державні об'єднання (асоціації) ділових кіл; митна система; профспілки працівників за наймом; комерційно-виставкові комплекси; система вищої та середньої економічної освіти; аудиторські компанії; консультаційні компанії (консалтинг); громадські та державні фонди, призначені для стимулювання ділової активності; спеціальні зони вільного підприємництва; посередники різного рівня; консультанти у галузі нормативно-правового поля; обслуговуючі підприємства оптової та роздрібної торгівлі.

Зовнішньоекономічна структура відображає пропорції між експортом та імпортом товарів, послуг, капіталів тощо.

Соціальна структура характеризує співвідношення між організаційно-правовими формами підприємництва з урахуванням рівня концентрації й централізації виробництва (між великими, середніми та малими підприємствами) та на основі форм власності (між приватними, державними та колективними підприємствами); групами населення за рівнем доходів (диференціація доходів різних груп населення).

Основні цілі структурної перебудови економіки України представлені на рис.2.

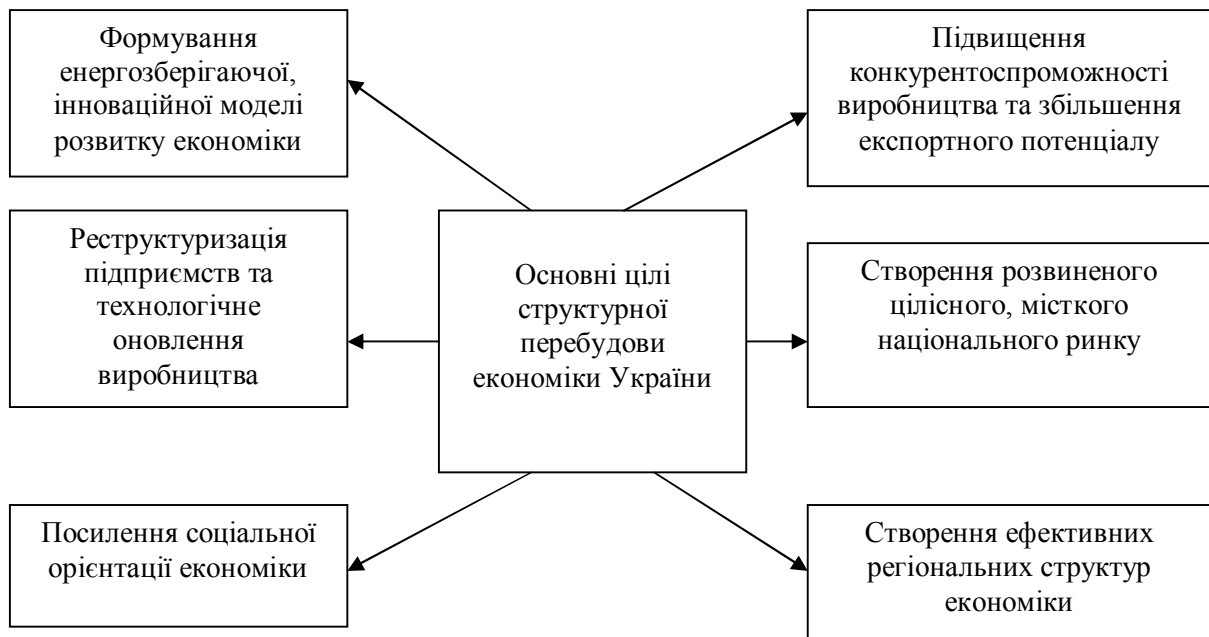

Рис. 2. Основні цілі структурної перебудови економіки України

Територіальна структура національної економіки відображає розміщення виробництва в окремих економічних районах, які визначаються певними умовами (наявністю природних ресурсів, географічним положенням, кліматичними та іншими умовами).

Для удосконалення відтворювальних пропорцій потрібні:

- модернізація виробництва, його технічне та технологічне оновлення;
- зниження ресурсомісткості (фондо-, матеріало-, енерго-, працемісткості) виробництва;
- зміна співвідношення між виробництвом засобів виробництва та предметів споживання на користь останнього;
- створення умов для розширеного відтворення (інвестування);
- посилення технологічної цілісності підприємств та галузей, забезпечення закінченого (замкнутого) циклу виробництва [2].

Формування ефективної галузевої структури економіки передбачає:

- усунення гіпертрофованих диспропорцій між реальним та фінансовим секторами економіки, а також всередині кожного з них;
- переважний розвиток галузей, що задовольняють потреби людей;
- широкий розвиток сфери послуг;
- створення та розвиток наукомістких та високотехнологічних галузей і виробництв;
- розвиток переробних галузей економіки на новій технічній та технологічній базі;
- конверсію військового виробництва;
- розвиток експортних та імпортозамінних виробництв;
- розвиток пріоритетних (ключових) галузей національної економіки.

Оптимізація територіальної структури економіки передбачає [4]:

- забезпечення комплексного і пропорційного розвитку всіх районів та регіонів країни на основі раціонального використання конкретних умов, наявних ресурсів (трудових, земельних, водних, енергетичних тощо);
- усунення диспропорцій у розвитку окремих територій, забезпечення вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку;
- гармонізація загальнодержавних та регіональних інтересів. Зовнішньоекономічна структура економіки потребує:
 - збільшення експортного потенціалу країни;
 - зменшення в експорті частки сировини та матеріалів і збільшення частки продукції переробних галузей;
 - збільшення в імпорті частки прогресивного обладнання та машин і зменшення продуктів харчування і продукції, що може вироблятися на вітчизняних підприємствах.

Соціальна структура економіки потребує:

- подальших змін у системі власності (роздержавлення, приватизація, вдосконалення функціонування державного сектора, розвиток малого і середнього бізнесу) та формування ефективного власника;

- регулювання доходів населення, створення ефективного мотиваційного механізму високопродуктивної праці, усунення великої диференціації доходів та соціальний захист вразливих верств населення.

Заходи держави щодо структурного реформування економіки [6]:

- вдосконалення нормативно-правового забезпечення структурної перебудови;
- створення сприятливих умов для реалізації конкурентних переваг, формування реального національного капіталу;

- виділення пріоритетних галузей і виробництв, їх державна підтримка;

- макроекономічна стабілізація, стимулювання прогресивних структурних зрушень в економіці;

- ефективна державна інвестиційна та інноваційна політика;

- розробка макроекономічних прогнозів щодо формування сучасної структури економіки;

- розробка загальнонаціональних та галузевих програм структурних перетворень;

- раціональне залучення іноземного капіталу, здатного забезпечити реформування структури економіки;

- інформатизація суспільства, оволодіння сучасними інформаційними технологіями.

Конкурентні переваги - наявність специфічних ресурсів, використання яких за відповідних умов забезпечує додатковий ефект завдяки нижчим витратам на одиницю продукції.

Конкурентні переваги України:

- кваліфіковані трудові ресурси;

- значні запаси чорнозему, вигідно розташовані сільськогосподарські угіддя та сприятливі природно-кліматичні умови;

- значні вільні виробничі площі, використання яких дає можливість нарощувати виробництво з відносно невеликими витратами;

- вигідне географічне положення та транспортна інфраструктура;

- значний науково-технологічний потенціал (наукові школи, унікальні сучасні технології виробництва).

Метод ключових галузей - визначення галузей із сильними зворотними зв'язками, здатних викликати відповідну ланцюгову реакцію економічного розвитку, обумовити позитивні зрушення в економіці і забезпечити реалізацію цілей економічної політики держави.

Пріоритетна галузь (від лат. - перший, перевага) - галузь, розвитку якої держава надає перевагу, враховуючи її роль і важливість для економіки країни (рис.3).

Рис. 3. Критерії пріоритетності галузі

Агропромисловий комплекс (АПК) поєднує аграрний та промисловий сектори економіки, його доцільно розглядати як інтегровану систему сільського, лісового і водного господарств, харчової і переробної промисловості, сільського будівництва, матеріально-технічного постачання й агросервісного обслуговування. Тобто ця система охоплює господарську діяльність суб'єктів економічної діяльності, які виробляють і використовують продукти праці, отримані в результаті впливу на природні ресурси (виробництво засобів виробництва для підприємств АПК, сільськогосподарські та тваринницькі підприємства, а також переробні підприємства) (рис.4).

Рис. 4. Сфери сучасного агропромислового комплексу

АПК України, що приносить більше 30% ВВП, посідає найважливіше місце в економіці нашої держави і розвиток його компонентів виступає одним з найголовніших завдань у проведенні урядових реформ.

Потрібно враховувати, що в системі світової економіки Україна може бути цілком незалежною в плані забезпечення продовольством усього населення, яке проживає на її території, і одночасно виступати значним експортером сировини та продуктів харчування. Зокрема, на нашу державу припадає майже третина запасів чорнозему та 27% орної землі в Європі (на душу населення в Україні припадає 0,66 га орної землі, тоді як у Європі цей показник становить у цілому 0,25 га).

Особливості сучасного стану АПК України [5]:

- накопичення та загострення суперечностей економічного і політичного характеру (спостерігається юридична та економічна неврегульованість деяких питань у сфері економіки та права, що призводить до скорочення життєвого циклу великої частини підприємств до декількох років, зниження інноваційної діяльності та економічної ефективності роботи с/г підприємств, що виробляють товари на внутрішній ринок);

- масова збитковість сільськогосподарських підприємств;

- повільні темпи реформування аграрного сектору економіки;

- збереження тенденції до звуженого відтворення (зниження продуктивності орних земель і ефективності використання сільськогосподарської техніки, зменшення кількості внесених мінеральних добрив, що призводить до вирощування неякісної сировини, яка направляється на підприємства харчової промисловості);

- здійснюється нераціональне вивезення сировинних ресурсів із країни, що спричиняє простоювання частини вітчизняних виробничих потужностей та зменшення робочих місць;

- недостатньою є автоматизація праці робітників, зайнятих у сільському господарстві;

- спостерігається значне фізичне і моральне зношення використовуваного устаткування, що призводить до низької продуктивності сировини для потреб харчової промисловості та збільшення вартості кінцевих товарів порівняно із зарубіжними аналогами; низький рівень життя сільського населення (іноді незабезпеченість елементарними предметами добробуту: енергопостачанням, газом тощо);

- територіальна нерівномірність розподілу сільськогосподарських підприємств (концентрація навколо великих міст).

Фактори ефективного вирішення проблем АПК: рівноправне функціонування сільськогосподарських підприємств різних форм власності; раціональне використання ресурсів; впровадження у виробництво новітніх технологій; сучасні способи відтворення, охорони землі та природних багатств [3].

Сільськогосподарське виробництво, яке базується на використанні сільськогосподарських угідь, служить основою для розвитку переробних галузей промисловості.

Сфери АПК рідко організаційно оформляються. Найчастіше спостерігається об'єднання сільського господарства з харчовою промисловістю і тими галузями легкої промисловості, які споживають сільськогосподарську продукцію у вигляді сировини.

Зони в структурі земельних ресурсів, сільськогосподарських і лісових угідь України (рис.5):

1) Полісся займає близько 20% площі України і відрізняється порівняно низьким ступенем розвитку сільського господарства, освоєністю земельного фонду, але високою питомою вагою природних кормових угідь. На Поліссі обробляється близько 35% земельної площі.

2) Лісостеп – найбільша зона країни: близько 30% площі. Враховуючи високу освоєність (76%) і розораність (65,9%), значну частину земель становлять сінокоси, ліси і кущі, болота і яри, які розділяють орні масиви. Ґрунтові і кліматичні умови найбільш сприятливі для інтенсивного сільського господарювання.

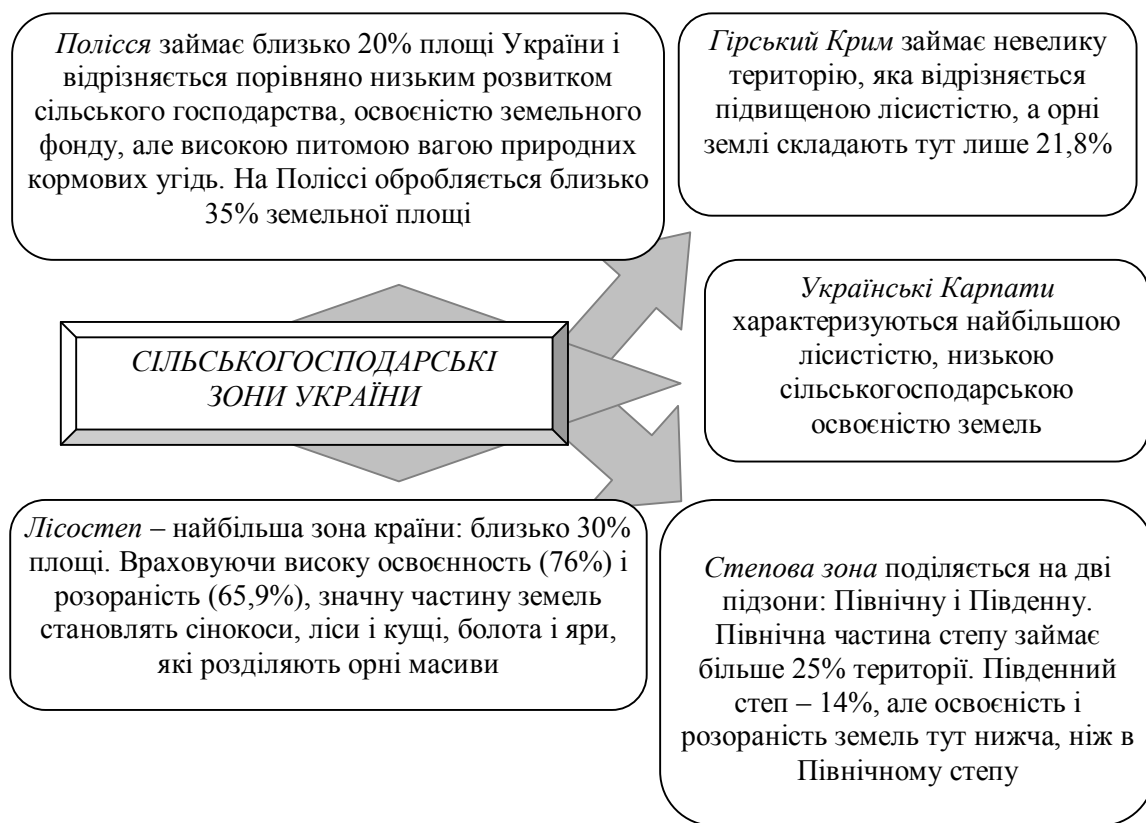

Рис. 5. Сільськогосподарські зони України

3) Степова зона поділяється на дві підзони: Північну і Південну. Північна частина степу займає більше 25% території. Південний степ – 14%, але освоєність і розораність земель тут нижча, ніж у Північному степу.

4) Гірський Крим займає невелику територію, яка відрізняється підвищеною лісистістю, а орні землі складають тут лише 21,8%.

5) Українські Карпати характеризуються найбільшою лісистістю, низькою сільськогосподарською освоєністю земель.

Рослинництво включає вирощування зернових, круп'яних, технічних культур, кормових трав і коренеплодів, овочівництво, садівництво, виноградарство тощо (рис. 6).

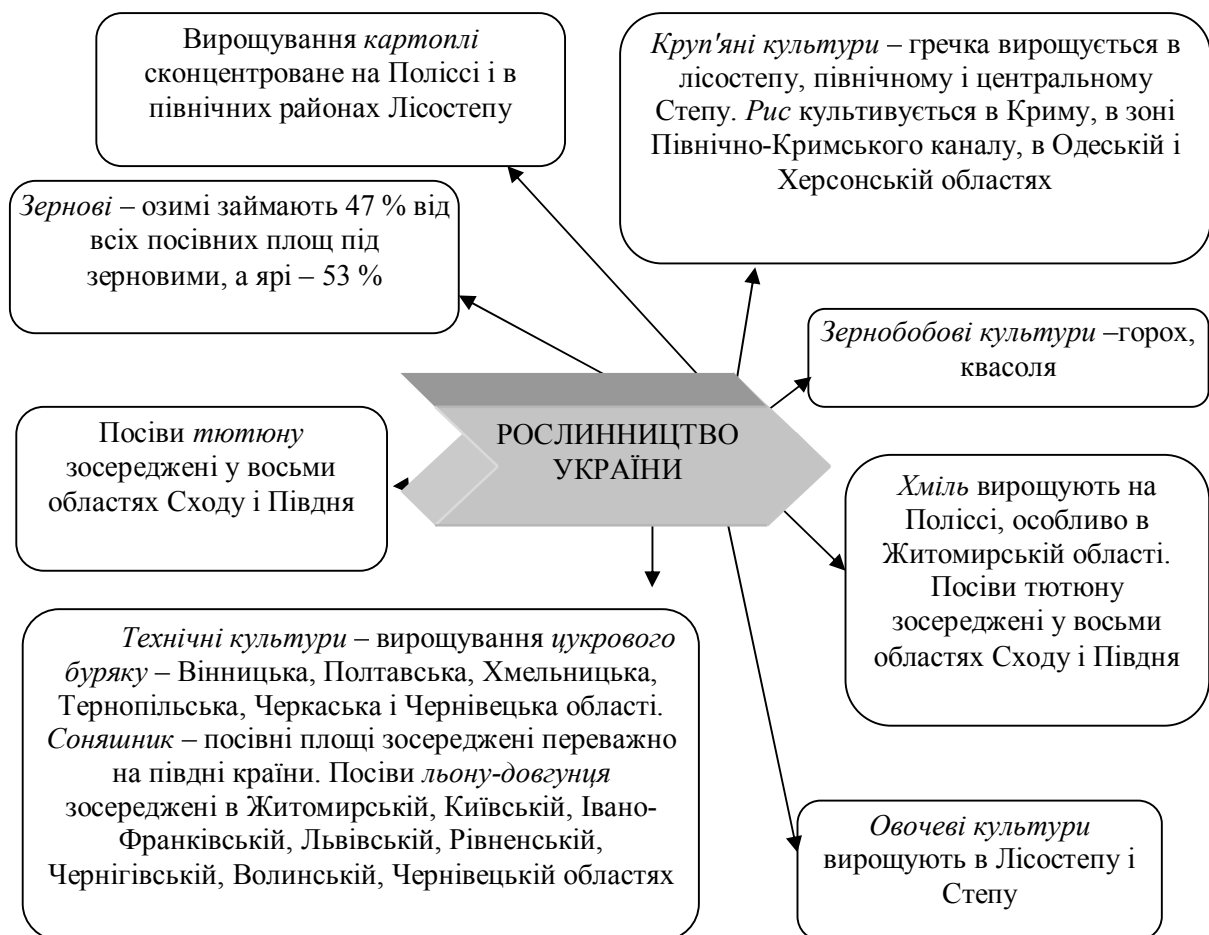

Рис. 6. Рослинництво України

У рослинництві України переважають зернові культури. У структурі посівних площ переважають зернові – 48%. Серед них озимі займають 47% від всіх посівних площ під зерновими, а ярі – 53%. Під пшеницею в середньому зайнято 42% площ, під житом – 5%, під кукурудзою – 8%, під ячменем – 28%, під рисом – 0,2%.

Значне місце серед зернових культур займають круп'яні культури: просо, гречка, рис. Гречка має короткий вегетаційний період, – тому її використовують для пересівання загіблених від морозів озимих культур, а також як повторну культуру. Високі врожаї збирають в Лісостепу, північному і центральному Степу. Рис культивується в п'яти районах Криму, в зоні Північно-Кримського каналу, в двох районах Одеської і в трьох – Херсонської області.

Основною зернобобовою культурою є горох, питома вага якого в посівах зернобобових досягає 80%.

Україна є відомим виробником технічних культур, особливо цукрового буряка і соняшника. Головний ареал цукрового буряка – Лісостеп. Найбільша концентрація цієї культури – у Вінницькій, Полтавській, Хмельницькій, Тернопільській, Черкаській і Чернівецькій областях.

Соняшник – основна масляна культура. Його посівні площі зосереджені переважно на півдні країни.

Важливою технічною культурою є також льон-довгунець. Посіви льону-довгунця зосереджені в Житомирській, Київській, Івано-Франківській, Львівській, Рівненській, Чернігівській, Волинській, Чернівецькій областях.

Хміль вирощують на Поліссі, особливо в Житомирській області.

Споживачами тютюну є більше 30 тютюнових і ферментаційних підприємств. Його посіви зосереджені у восьми областях Сходу і Півдня.

Картоплю вирощують у всіх областях, але сконцентрована вона на Поліссі і в північних районах Лісостепу.

Овочеві культури вирощують в Лісостепу і Степу, а також в районах міст і промислових ареалах.

Сади найбільш поширені в приміських зонах великих міст, а їх товарні масиви зосереджені в Криму, Вінницькій, Одеській, Харківській і Черкаській областях. Високоякісні європейські сорти винограду вирощують у південній частині Криму, Закарпатті й інших регіонах.

Тваринництво в Україні в обсязі валової продукції сільського господарства є найбільшою галуззю сільськогосподарського виробництва (рис. 7). Провідне місце в його структурі займає скотарство. Це галузь м'ясомолочного напрямку. Її розміщення характеризується територіальними відмінностями: у приміських зонах переважає молочно-м'ясний напрям; поблизу великих зон споживачів розташовані могутні комплекси відгодівлі і первинної переробки великої рогатої худоби, свиней і птахів, виробництва молока.

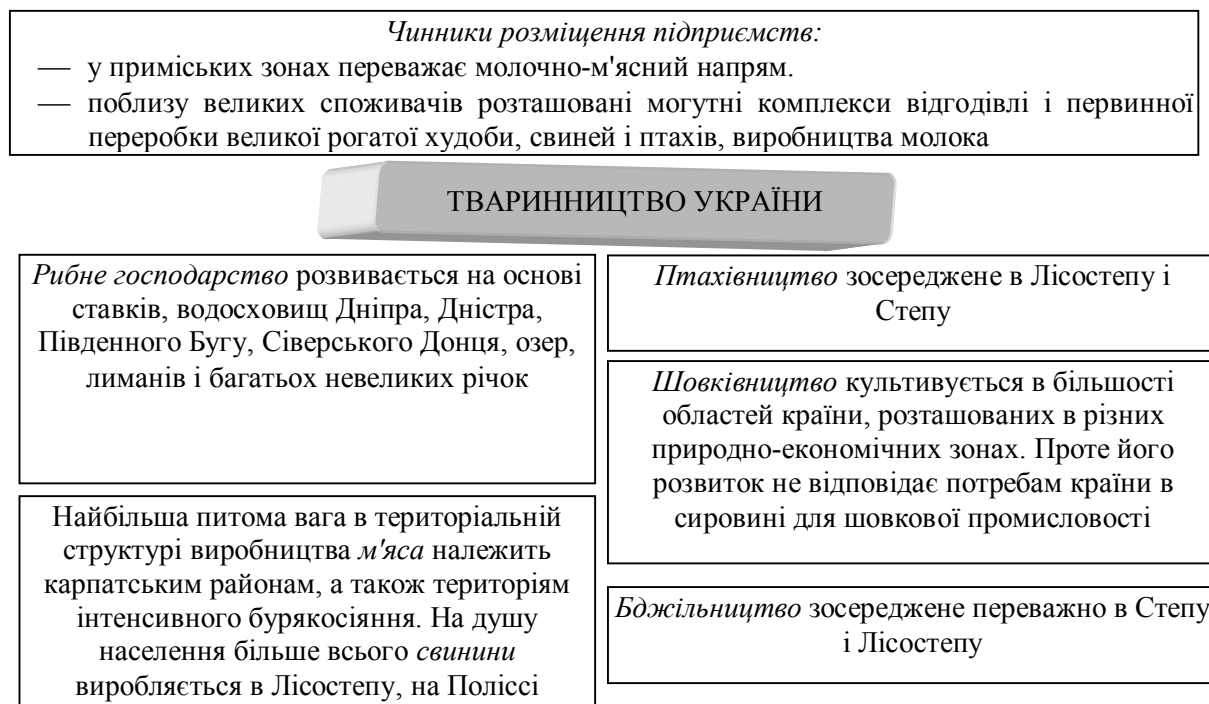

Рис. 7. Тваринництво України

У валовому виробництві молока на першому місці Лісостеп, потім - Степ, Полісся і Карпати.

Важливий напрям в структурі скотарства - виробництво яловичини. Найбільша питома вага в територіальній структурі виробництва м'яса належить карпатським районам, а також територіям інтенсивного бурякосіяння.

Свинарство - друга за значенням галузь тваринництва в країні. У забезпеченості населення м'ясом частка свинини, особливо її беконних сортів, в перспективі може зростати. Найбільше валове виробництво свинини - в Лісостепу і Степу, а на 100 га сільгоспугідь - попереду Карпати, потім - Лісостеп і Полісся. На душу населення більше всього свинини виробляється в Лісостепу, на Поліссі, а потім йдуть Степ і Карпати.

Питома вага вівчарства в структурі товарного тваринництва невелика - лише 2%; тільки в окремих районах цей показник піднімається до 5%.

Птахівництво забезпечує потреби населення в м'ясі птиці і яйцях. Воно зосереджене в Лісостепу і Степу. У цих зонах найбільше валове виробництво м'яса і яєць. Птахівницькі господарства розміщуються біля великих міст.

Збільшенню м'ясних ресурсів і сировини для хутробробної промисловості сприяє розвиток кролівництва.

Рибне господарство розвивається на основі ставків, водосховищ Дніпра, Дністра, Південного Бугу, Сіверського Донця, озер, лиманів і багатьох невеликих річок. Чинники, стримуючі розвиток ставкового рибництва: обмежені водні ресурси, слабе використання наявних ставкових ресурсів, недостатній агротехнічний і зоотехнічний рівень, погане утримання водосховищ.

Бджільництво забезпечує збір меду. Крім того, бджоли сприяють запиленню культурних рослин, що важливо для підвищення врожайності. Рівень розвитку бджільництва визначається наявністю медоносної рослинності і кількістю виробленого меду. Мед виробляється переважно в Степу і Лісостепу, де зосереджені основні медоносні культури: гречка, соняшник. Там же є великі масиви садів і ягідників.

Шовківництво культивується в більшості областей країни, розташованих в різних природно-економічних зонах. Проте, його розвиток не відповідає потребам країни в сировині для шовкової промисловості.

Отже, одним з важливих аспектів дослідження та управління АПК, у т.ч., його інвестування, є територіальний. До дослідження територіальної структури та організації АПК України існує декілька підходів. Найбільш прийнятний з них ґрунтується на вивченні основних форм територіального зосередження виробничо-взаємопов'язаних сільськогосподарських, промислово-переробних та інфраструктурно-обслуговуючих підприємств. Залежно від масштабу зайнятої території та складності її морфології виділяється декілька рангів елементів територіальної структури АПК України: пункт, центральний вузол, район, зона. Залежно від складу взаємопов'язаних підприємств ці вузли, райони та зони тощо можуть бути або спеціалізованими, або інтегральними. У першому випадку ми виділяємо лише сільськогосподарські, промислові та інфраструктурні підприємства одного профілю, одного спеціалізованого АПК: бурякоцукрові, зернопромислові, плодоовочеконсервні, м'ясопромислові і т.д. У другому випадку в інтегральний агропромисловий вузол, район, зону об'єднуються всі підприємства території, пов'язані з вирощуванням, зберіганням, переробкою, транспортуванням, збутом і т.д. сільськогосподарської продукції.

Часто в науковій і навчальній літературі, а також практиці виділяються і територіальні типи інтегральних АПК. У цьому випадку вони розглядаються або в межах одиниць адміністративно-територіального поділу, і тоді мова йде про регіональні АПК – обласні, економічного чи адміністративного району і т.д.; або, виходячи з великої обумовленості структури і спеціалізації інтегральних АПК природними умовами, розглядаються АПК основних природних зон, що розміщуються на території України: Полісся, Лісостеп, Степ, гірські та передгірні території.

Такі зональні АПК або агропромислові зони – найбільший елемент територіальної структури АПК країни. Це система агропромислових підприємств, приміських АПК і спеціалізованих районів, які сформувались на значній площі, відносно однорідній за природними та економічними умовами. Агропромислова зона характеризується згідно зі спеціалізацією виробництва, яка в Україні дещо видозмінюється із заходу на схід.

Отже, маючи унікальні природні умови, найкращі чорноземи, розвинуту переробну та машинобудівну промисловість і працьовитих людей, за 18 років незалежності ці надзвичайно сприятливі умови не лише не використали, а успішно довели сільське господарство до передкризового стану. І тому саме зараз, коли українську економіку сколихнула світова фінансова криза, настав час переосмислення пріоритетів подальшого розвитку країни в напрямку всебічного і повного використання потенціалу сільського господарства та визнання його пріоритетною галуззю вітчизняної економіки.

Література:

1. Орловська Ю.В. Глобалізаційні впливи на регіональну економічну політику держав: [монографія] / Ю. В. Орловська. – Д.: Наука і освіта, 2005. – 213 с.
2. Павлов В.І. Політика регіонального розвитку в умовах ринкової трансформації: [монографія] / В.І. Павлов – Луцьк: Надстир'я, 2000. – 580 с.
3. Реутов В.Є. Регіональні виміри глобальної економічної системи: [монографія] / В.Є Реутов, А.С. Горда, А.З. Новак та ін. – Сімферополь: ПП «Підприємства «Фенікс», 2009. – 390 с.
4. Рябоконт В.П. Стратегічні наслідки соціально-економічного розвитку агропромислового виробництва в Україні / В.П. Рябоконт // Економіка АПК. – 2006. - № 7. – С. 30 – 36.
5. Саблук П. Стан і перспективи розвитку агропромислового комплексу України / П. Саблук // Економіка України. – 2009. – № 2. – С. 4-18.
6. Синиця Л.В. Підходи до побудови моделей розвитку регіональних систем / Л.В. Синиця // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Пріоритети нової економіки знань в XXI сторіччі». – Ялта, 12 – 14 травня 2010 р. – С. 98-103.
7. Уманець Т.В. Регіональний економічний розвиток України: теоретичні основи управління, інтегральна оцінка, діагностика: [монографія] / Т.В. Уманець. – Донецьк: ВІК, 2007. – 340 с.